१७

246sk17

हलन्तप्रकरणे तत् इत्यादिशब्दानां रूपाणि

प्रस्तावना

अस्मिन् पाठे तद्, युष्मद्, अस्मद् चेति त्रयाणां शब्दानां रूपाणि साधितानि। तदर्थं नवदश सूत्राणि अत्र व्याख्यातानि। सूत्रव्याख्यावसरे पूर्वत्र स्वीकृतः नियमः अत्रापि अनुसृतः। संस्कृतवाङ्मये तच्छब्दस्य, अस्मच्छब्दस्य, युष्मच्छब्दस्य च बहुधा प्रयोगः दृश्यते। वैयाकरणास्तु शब्दसाधनतत्पराः। अतः प्रसिद्धानाम् एतेषां त्रयाणां शब्दानां यानि रूपाणि सन्ति, तेषां सिद्धिप्रक्रिया तैः अवश्यं ज्ञातव्या। अस्मच्छब्दस्य युष्मच्छब्दस्य च रूपसाधने यानि सूत्राणि पाणिनिना विरचितानि, न तथा अन्यस्य कस्यापि शब्दस्य कृते। अष्टादश सूत्राणि एतयोः शब्दयोः रूपाणां सिद्धये अत्र स्थापितानि। तानि सूत्राणि छात्राणां सुबोधाय सरलया शैल्या अत्र व्याख्यातानि। अतः प्राथमिकछात्राणां नास्ति कश्चित् भयावसरः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- तच्छब्दसाधनप्रक्रियां ज्ञास्यति।
- युष्मदस्मच्छब्दयोः युगपत् साधनप्रक्रियाविधिं बोद्धुं शक्नुयात्।
- युष्मदस्मच्छब्दयोः स्थाने कदा के के आदेशाः भवन्ति इति वीक्षिष्यति।
- एताभ्यां शब्दाभ्यां परं कदा विभक्तेः स्थाने आदेशाः भवन्ति, के च ते इति अवगच्छेत्।
- टिलोपपक्षः, अन्त्यलोपपक्षः चेति पक्षद्वये रूपाणि कथं सिद्ध्यन्ति इति जानीयात्।
- साम आकम् इति सूत्रे सुट्-सहित-आमः ग्रहणे कारणं विजानीयात्।

तद्-शब्दः

तनादिगणीयात् विस्तारार्थकात् तन्-धातोः औणादिके अदिप्रत्यये प्रक्रियाकार्ये तद् इति रूपम्। अयं शब्दः सर्वादिगणे पठितः, सर्वादीनि सर्वनामानि इति सूत्रेण सर्वनामसंज्ञकः। परोक्षं वस्तु बोधयितुं तद्-शब्दस्य व्यवहारः भवति।

पुंलिङ्गे तद्-शब्दः

तद्-शब्दात् पुंलिङ्गे प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे तद् स् इति स्थिते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१७.१] तदोः सः सावनन्त्ययोः। (७.२.१०६)

सूत्रार्थः – त्यदादीनां तकारदकारयोः अनन्त्ययोः सः स्यात्सौ।

सूत्रव्याख्या -अनेन सूत्रेण तकारदकारयोः स्थाने स इति आदेशो विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। तदोः, सः, सौ, अनन्त्ययोः चेति चत्वारि पदानि अत्र। त्यदादीनामः इति सूत्रात् त्यदादीनाम् इति पदम् अनुवर्तते। त्यदादीनाम् इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। अनन्त्ययोः, तदोः चेति षष्ठीद्विवचनान्ते पदे। स इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। सौ इति सु-शब्दस्य सप्तम्येकवचने रूपम्। त्यद् आदिर्येषाम् इति विग्रहे तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ त्यदादयः इति रूपं, तेषां त्यदादीनाम् इति। त च द च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे तदौ इति रूपं, तयोः तदोरिति। अन्त्यं च अन्त्यं च अन्त्ये इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः, न अन्त्ये अनन्त्ये इति नञ्तत्पुरुषसमासः, तयोः अनन्त्ययोः इति। सूत्रार्थो भवति त्यदादिगणे पठितानां शब्दानाम् अनन्त्यस्य तकारस्य दकारस्य च स्थाने स इति आदेशो भवति इति।

सूत्रार्थसमन्वयः - तद्-शब्दात् प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे तद् स् इति स्थिते त्यदादीनामः इति सूत्रेण दकारस्य स्थाने अ इत्यादेशे त अ स् इति जाते अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे त स् इति भवति। ततः सुप्रत्यये परे सति प्रस्तुतसूत्रेण त्यदादिगणे पठितस्य तद्-शब्दस्य अनन्त्यस्य तकारस्य स्थाने सकारे स स् इति जाते सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते सः इति रूपम्।

अवधेयविषयः – विभक्तौ परतः तद्-शब्दस्य दकारस्य स्थाने त्यदादीनामः इति सूत्रेण अकारः भवति, अतो गुणे इति सूत्रेण च पररूपे त इति अकारान्तः शब्दः निष्पद्यते। तद्-शब्दस्य सर्वादिगणे पाठात् एकदेशविकृतन्यायेन त इत्यस्यापि सर्वादीनि सर्वनामानि इति सूत्रेण सर्वनामसंज्ञा भवति। तेन सुप्रत्ययं परित्यज्य सर्वेषामेव रूपाणां सिद्धिप्रक्रिया पुंलिङ्गे सर्वशब्दवत् भवति।

स्त्रीलिङ्गे तद्-शब्दः

स्त्रीलिङ्गे तद्-शब्दात् सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे तद् स् इति स्थिते त्यदादीनामः इति सूत्रेण त्यदाद्यत्वे, पररूपे, अजाद्यतष्टाप् इति सूत्रेण टापि, सवर्णदीर्घे च ता स् इति जाते तदोः सः सावनन्त्ययोः इति सूत्रेण तकारस्य सकारे, हल्ङ्याब्भ्यो .... इति सूत्रेण सकारस्य लोपे सा इति रूपम्।

एवम् अन्यत्रापि त्यदाद्यत्वे, पररूपे, टापि सवर्णदीर्घे च ता इति जाते सर्वादीनि सर्वनामानि इति सूत्रेण तस्य सर्वनामसंज्ञा भवति। रूपाणि च स्त्रीलिङ्गे सर्वाशब्दवत् भवन्ति।

स्त्रीलिङ्गे तद्-शब्दरूपाणि -

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	सा	ते	ताः
द्वितीयायाम्	ताम्	ते	ताः
तृतीयायाम्	तया	ताभ्याम्	ताभिः
चतुर्थ्याम्	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
पञ्चम्याम्	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
षष्ठ्याम्	तस्याः	तयोः	तासाम्
सप्तम्याम्	तस्याम्	तयोः	तासु

क्लीबलिङ्गे तद्-शब्दः

क्लीबलिङ्गे तद्-शब्दात् सुप्रत्यये स्वमोर्नपुंसकात् इति सूत्रेण सुप्रत्ययस्य लोपे तद् इति जाते वाऽवसाने इति सूत्रेण दकारस्य स्थाने विकल्पेन चर्त्वे तत्, तद् चेति रूपद्वयं सिद्ध्यति। यतः सुप्रत्ययस्य लुक् अत्र सञ्जातः, तस्मात् तदोः सः सावनन्त्ययोः इति सूत्रेण तकारस्य स्थाने सकारो न भवति।

तद् औ इति जाते त्यदाद्यत्वे पररूपे, त औ इति जाते नपुंसकाच्च इति सूत्रेण औ इत्यस्य स्थाने शी-इत्यादेशे अनुबन्धलोपे त ई इति जाते आद्गुणः इति सूत्रेण गुणे वर्णमेलने ते इति रूपम्।

तद् जस् इति स्थिते पूर्ववत् प्रक्रियाकार्ये त अस् इति जाते, जश्शसोः शिः इति सूत्रेण जसः स्थाने शि-इत्यादेशे अनुबन्धलोपे त इ इति भवति। ततः मिदचोऽन्त्यात्परः इति परिभाषया परिष्कृतेन नपुंसकस्य झलचः इति सूत्रेण अन्त्यात् अचः परं नुमागमे अनुबन्धलोपे त न् इ इति जाते, सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इति सूत्रेण उपधादीर्घे वर्णमेलने तानि इति रूपम्।

द्वितीयाविभक्तौ अपि एवमेव रूपाणि भवन्ति। अन्यत्र ज्ञानशब्दवत् रूपाणि भवन्ति।

क्लीबलिङ्गे तद्-शब्दरूपाणि-

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	तत्	ते	तानि
द्वितीयायाम्	तत्	ते	तानि
अन्यानि रूपाणि पुंलिङ्गवत्			

पाठगतप्रश्नाः-१

१. तदोः सः सावनन्त्ययोः इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

२. तदोः सः सावनन्त्ययोः इति सूत्रेण विधीयमानः स् इति आदेशः कस्य स्थाने भवति?

३. तदोः सः सावनन्त्ययोः इति सूत्रे अनन्त्ययोः इत्यत्र कः समासः?

४. कस्य बोधनाय तद्-शब्दः उपयुज्यते?

युष्मदस्मच्छब्दौ –

युष्मदस्मच्छब्दयोः त्रिषु अपि लिङ्गेषु समानमेव रूपम्। प्रयोगो यथा – त्वं पुमान्, अहं पुमान्। त्वं युवतिः, अहं युवतिः। त्वं दैवतम्, अहं दैवतम्। युष्मद्-शब्दात् अस्मद्-शब्दात् च प्रथमाविभक्तेः एकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये युष्मद् सु, अस्मद् सु इति स्थिते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१७.२]   ङे प्रथमयोरम्। (७.१.१२८)

सूत्रार्थः – युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोः च अमादेशः।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण अम्-इति आदेशो विधीयते। अतः विधिसूत्रमिदम्। सूत्रे अस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। ङे, प्रथमयोः, अम् इति सूत्रगतपदच्छेदः। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् इति सूत्रात् युष्मदस्मद्भ्याम् इति पदम् अनुवर्तते। युष्मदस्मद्भ्याम् इति पञ्चमीद्विवचनान्तं पदम्। ङे इति वस्तुतः षष्ठ्येकवचनान्तं पदं, षष्ठीविभक्तेः अत्र लुक्। प्रथमयोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। अम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। युष्मद् च अस्मद् च इति विग्रहे निष्पन्नं युष्मदस्मदे इति इतरेतरद्वन्द्वसमासनिष्पन्नं पदम्, ताभ्यां युष्मदस्मद्भ्याम् इति। प्रथमा च प्रथमा च इति प्रथमे, अत्र इतरेतरद्वन्द्वसमासः, तयोः प्रथमयोः इति एकशेषः। अतः प्रथमयोरित्यत्र प्रथमा, प्रथमा चेति शब्दद्वयम्। आदिमस्य प्रथमाशब्दस्य प्रथमाविभक्तिरित्यर्थः। द्वितीयस्य च प्रथमाशब्दस्य द्वितीयाविभक्तिरित्यर्थः। सूत्रार्थो भवति युष्मद्-शब्दात् अस्मद्-शब्दात् च परस्य ङे-इत्येतस्य प्रथमाद्वितीयाविभक्त्योः स्थाने अम् इति आदेशो भवति इति।

अम् इत्यत्र मकारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञा न भवति, न विभक्तौ तुस्माः इति सूत्रेण निषेधात्।

उदाहरणम् –युष्मद् सु, अस्मद् सु इति स्थिते सुप्रत्ययस्य प्रथमाविभक्तौ अन्तर्गतत्वात् प्रस्तुतसूत्रेण तस्य स्थाने अम् इत्यादेशे युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति भवति। ततः अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१७.३]   त्वाहौ सौ (७.२.९४)

सूत्रार्थः – युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य त्वाहौ आदेशौ स्तः।

सूत्रव्याख्या – सूत्रेण अनेन त्व, अह चेति आदेशौ विधीयेते। अतः इदं विधिसूत्रम्। त्वाहौ, सौ चेति पदद्वयमत्र। युष्मदस्मदोरनादेशे इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः इति पदमनुवर्तते। मपर्यन्तस्य इति सूत्रमधिक्रियते। युष्मदस्मदोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। मपर्यन्तस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। सौ इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। त्वाहौ इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदम्। युष्मद् च अस्मद् च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे युष्मदस्मदे इति पदम्, तयोः युष्मदस्मदोः इति। मं यावत् इति मपर्यन्तः इति मयूरव्यंसकादिवत्समासः, तस्य। त्वश्च अहश्च त्वाहौ इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। सूत्रार्थो भवति सुप्रत्यये

परे सति युष्मद्-शब्दस्य अस्मद्-शब्दस्य च मपर्यन्तस्य स्थाने यथाक्रमं त्व अह चेति आदेशौ भवतः इति।

निष्कर्षः - युष्मद् इत्यत्र युष्म् इति भागस्य स्थाने त्व इति आदेशः, अस्मद् इत्यत्र अस्म् इति भागस्य स्थाने अह इति आदेशश्च भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः – युष्मद् अम् अस्मद् अम् इति स्थिते स्थानिवद्भावेन अमादेशं सुप्रत्ययरूपेण स्वीकृत्य तस्मिन् परे सति प्रस्तुतसूत्रेण मपर्यन्तभागस्य स्थाने त्व, अह चेति आदेशे त्व अद् अम्, अह अद् अम् इति भवति। ततः अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१७.४] शेषे लोपः। (७.२.९०)

सूत्रार्थः – युष्मदस्मदोः टिलोपः।

सूत्रव्याख्या –सूत्रेणानेन लोपः विधीयते। अतः इदं विधायकम्। अस्मिन् सूत्रे शेषे, लोपः चेति पदद्वयम्। युष्मदस्मदोरनादेशे इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः इति पदम् अनुवर्तते। मपर्यन्तस्य इति सम्पूर्णं सूत्रमधिक्रियते। युष्मदस्मदोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। मपर्यन्तस्य इति अधिकृतं षष्ठ्यन्तं पदं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते। शेषे इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। लोपः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। युष्मद् च अस्मद् च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे युष्मदस्मदे इति पदम्, तयोः युष्मदस्मदोः इति। मं यावत् इति मपर्यन्तः इति मयूरव्यंसकादिवत्समासः, तस्य। सूत्रार्थो भवति युष्मद्-शब्दस्य अस्मद्-शब्दस्य यः मपर्यन्तभागः युष्म्, अस्म् इति तस्मात् परं यः अन्तिमः अद् इति भागः तस्य लोपः भवति इति।

अवधेयविषयः – अनेन सूत्रेण युष्मदस्मदोः अद्-भागस्य लोपः भवति। अयम् अद्भागः टिसंज्ञक एव भवति। अतः लघुसिद्धान्तकौमुद्याम् एतस्य सूत्रस्य एवम् अर्थः लिखितः एतयोष्टिलोपः स्याद्।

अत्र पक्षद्वयं वर्तते। केषाञ्चित् मते प्रस्तुतसूत्रेण अद्-भागस्य अन्तिमदकारस्य लोपः भवति। केषाञ्चित् मते सम्पूर्णस्य अद् इति भागस्य लोपः भवति। पक्षद्वयेनापि लक्ष्यसिद्धिर्भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः– अन्त्यलोपपक्षे त्व अद् अम्, अह अद् अम् इति स्थिते अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपैकादेशे त्वद् अम्, अहद् अम् इति स्थिते प्रस्तुतसूत्रेण अन्त्यदकारस्य लोपे त्व अम् अह अम् इति जाते अमि पूर्वः इति सूत्रेण पूर्वरूपे त्वम् अहम् इति रूपं सिद्ध्यति।

अद्भागस्य लोपपक्षे त्व अद् अम्, अह अद् अम् इति स्थिते प्रस्तुतसूत्रेण अद्भागस्य लोपे त्व अम्, अह अम् इति स्थिते अमि पूर्वः इति सूत्रेण पूर्वरूपैकादेशे त्वम्, अहम् इति रूपं सिद्ध्यति।

युष्मद् औ अस्मद् औ इति स्थिते ङेप्रथमयोरम् इति सूत्रेण औ-इत्यस्य स्थाने अम्-इत्यादेशे युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१७.५] युवावौ द्विवचने। (७.२.९२)

सूत्रार्थः – द्वयोः उक्तौ युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य युवावौ स्तः विभक्तौ।

सूत्रव्याख्या -युव आव चेति आदेशविधानात् सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे युवावौ, द्विवचने चेति पदद्वयं वर्तते। अत्र अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रात् विभक्तौ इति पदमनुवर्तते। युष्मदस्मदोरनादेशे इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः इति पदम् अनुवर्तते। मपर्यन्तस्य इति सम्पूर्णं सूत्रमधिक्रियते। विभक्तौ इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। युष्मदस्मदोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। मपर्यन्तस्य इति अधिकृतं षष्ठ्यन्तं पदं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते। युवावौ इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदम्। द्विवचने इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। युष्मद् च अस्मद् च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे युष्मदस्मदे इति पदम्, तयोः युष्मदस्मदोः इति। मं यावत् इति मपर्यन्तः इति मयूरव्यंसकादिवत्समासः, तस्य। युव च आवौ चेति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे युवावौ इति पदम्। द्वयोः वचनं द्विवचनं, तस्मिन् द्विवचने इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। सूत्रार्थो भवति द्वित्वे उक्ते युष्मद्-शब्दस्य अस्मद्-शब्दस्य यः मपर्यन्तभागः युष्म्, अस्म् इति तयोः स्थाने यथाक्रमं युव, आव चेति आदेशौ भवतः विभक्तौ परतः इति।

सूत्रार्थसमन्वयः – युष्मद्-शब्दात्, अस्मद्-शब्दात् च प्रथमाविभक्तेः द्विवचनविवक्षायां यथाक्रमं युष्मद् औ, अस्मद् औ इति जाते ङेप्रथमयोरम् इति सूत्रेण औ-इत्यस्य स्थाने अम्-इत्यादेशे युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थिते युवावौ द्विवचने इति सूत्रेण युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य स्थाने यथाक्रमं युव, आव चेति आदेशे युव अद् अम्, आव अद् अम् इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१७.६] प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् (७.२.८८)

सूत्रार्थः – औङि युष्मदस्मदोः आत्वं स्यात् लोके।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण आत्वं विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। प्रथमायाः, च, द्विवचने, भाषायाम् चेति पदानि अत्र। अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रात् विभक्तौ इति पदमनुवर्तते। युष्मदस्मदोरनादेशे इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः इति पदम् अनुवर्तते। विभक्तौ इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। युष्मदस्मदोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। प्रथमायाः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। द्विवचने इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। भाषायाम् इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। युष्मद् च अस्मद् च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे युष्मदस्मदे इति पदम्, तयोः युष्मदस्मदोः इति। द्वयोः वचनं द्विवचनं, तस्मिन् द्विवचने इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। सूत्रार्थो भवति लोके प्रथमाविभक्तेः द्विवचनं परं तिष्ठति चेत् युष्मद्-शब्दस्य, अस्मद्-शब्दस्य च स्थाने आकारः आदेशः भवति इति।

अयम् आ इति आदेशः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अन्त्यस्य अलः दकारस्य स्थाने भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः - युव अद् अम्, आव अद् अम् इति स्थितिः। अत्र स्थानिवद्भावेन अमादेशम् औप्रत्ययरूपेण बुद्ध्वा तस्मिन् औप्रत्यये परे सति प्रस्तुतसूत्रेण दकारस्य स्थाने आ-इत्यादेशे युव अ आ अम्, आव अ आ अम् इति भवति। ततः अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे युव आम्, आव आम् इति जाते, अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण सवर्णदीर्घैकादेशे युवाम्, आवाम् चेति रूपं सिद्धम्।

युष्मद्-शब्दात्, अस्मद्-शब्दात् च प्रथमाविभक्तेः बहुवचनविवक्षायां यथाक्रमं युष्मद् जस्, अस्मद् जस् इति स्थिते ङेप्रथमयोरम् इति सूत्रेण जस्-इत्यस्य स्थाने अम्-इत्यादेशे युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१७.७] यूयवयौ जसि। (७.२.९३)

सूत्रार्थः – युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य यूयवयौ स्तः जसि परे।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण यूय, वय चेति आदेशौ विधीयेते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। यूयवयौ जसि चेति द्वे पदे अत्र। युष्मदस्मदोरनादेशे इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः इति पदम् अनुवर्तते। मपर्यन्तस्य इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते। युष्मदस्मदोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। मपर्यन्तस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। यूयवयौ इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदम्। जसि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। युष्मद् च अस्मद् च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे युष्मदस्मदे इति पदम्, तयोः युष्मदस्मदोः इति। द्वयोः वचनं द्विवचनं, तस्मिन् द्विवचने इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। मं यावत् इति विग्रहे मयूरव्यंसकादिवत्समासे मपर्यन्तः इति रूपं, तस्य। यूय च वय चेति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे यूयवयौ इति रूपम्। सूत्रार्थो भवति युष्मद्-शब्दस्य अस्मद्-शब्दस्य यः मपर्यन्तभागः युष्म् इति, अस्म् इति तयोः स्थाने यथाक्रमं यूय, वय चेति आदेशौ भवतः जसि परे इति।

सूत्रार्थसमन्वयः – युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थितिः। अत्र स्थानिवद्भावेन अम्-इत्यस्य जस्प्रत्ययरूपेण बोधः कर्तव्यः। अतः तस्मिन् परे सति प्रस्तुतसूत्रेण मपर्यन्तस्य स्थाने यथाक्रमं यूय, वय चेति आदेशे यूय अद् अम्, वय अद् अम् इति स्थितिः भवति। ततः शेषे लोपः इति सूत्रेण टिलोपपक्षे टेः अदः लोपे यूय अम्, वय अम् इति जाते, अमि पूर्वः इति सूत्रेण पूर्वरूपे यूयम्, वयम् चेति रूपद्वयं सिद्ध्यति।

शेषे लोपः इति सूत्रेण अन्त्यलोपपक्षे यूय अद् अम्, वय अद् अम् इत्यवस्थायाम् अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपैकादेशे यूयद् अम्, वयद् अम् इति जाते शेषे लोपः इत्यनेन अन्त्यस्य दकारस्य लोपे यूय अम्, वय अम् इति भवति। ततः अमि पूर्वः इति सूत्रेण पूर्वरूपे यथाक्रमं यूयम्, वयम् चेति रूपद्वयं सिद्धम्।

पाठगतप्रश्नाः-२

५. युष्मदस्मद्भ्यां परं कुत्र अम् इति आदेशः भवति?

६. त्वाहौ आदेशौ कुत्र भवतः?

७. शेषे लोपः इत्यत्र पक्षद्वयं लिखत।

८. युवावौ द्विवचने इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

९. युष्मद्-शब्दात् जसि केन सूत्रेणः कः आदिश्यते?

१०. प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् इति सूत्रेण किं भवति?

युष्मद्-शब्दात्, अस्मद्-शब्दात् च द्वितीयाविभक्तेः एकवचनविवक्षायां यथाक्रमं युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थिते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१७.८] त्वमावेकवचने। (७.२.९७)

सूत्रार्थः – एकस्य उक्तौ युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तः विभक्तौ।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण त्व, म चेति आदेशौ विधीयेते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। त्वमौ एकवचने चेति द्वे पदे अत्र। अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रात् विभक्तौ इति पदमनुवर्तते। युष्मदस्मदोरनादेशे इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः इति पदम् अनुवर्तते। मपर्यन्तस्य इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते। विभक्तौ इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। युष्मदस्मदोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। मपर्यन्तस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। त्वमौ इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदम्। एकवचने इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। युष्मद् च अस्मद् च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे युष्मदस्मदे इति पदम्, तयोः युष्मदस्मदोः इति। एकस्य वचनम् एकवचनं, तस्मिन् एकवचने इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। त्व च म चेति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे त्वमौ चेति रूपम्। सूत्रार्थः भवति विभक्तौ परे सति एकत्वसंख्यायाम् उक्तायां युष्मद्-शब्दस्य, अस्मद्-शब्दस्य च मपर्यन्तस्य स्थाने यथाक्रमं त्व, म चेति आदेशौ भवतः इति।

सूत्रार्थसमन्वयः – युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इत्यत्र अम् इति द्वितीयाविभक्तेः एकवचनम्। अतः तस्मिन् परे सति युष्मदस्मद्-शब्दयोः मपर्यन्तस्य स्थाने यथाक्रमम् अनेन सूत्रेण त्व, म चेति आदेशे त्व अद् अम्, म अद् अम् इति भवति। ततः अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते-

[१७.९] द्वितीयायाञ्च। (७.२.८७)

सूत्रार्थः – युष्मदस्मदोः आत्स्यात् द्वितीयायां विभक्तौ परतः।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण आत्त्वं विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। द्वितीयायाम्, च चेति पदद्वयमत्र। अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रात् विभक्तौ इति पदमनुवर्तते। युष्मदस्मदोरनादेशे इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः इति पदम् अनुवर्तते। विभक्तौ इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। युष्मदस्मदोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। द्वितीयायाम् इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। युष्मद् च अस्मद् च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे युष्मदस्मदे इति पदम्, तयोः युष्मदस्मदोः इति। तेन सूत्रार्थो भवति द्वितीयाविभक्तिः परं भवति चेद् अपि युष्मद्-शब्दस्य, अस्मद्-शब्दस्य च स्थाने आत् इति आदेशः भवति इति।

अनेन सूत्रेण आत् इति आदेशः विधीयते। आत् इत्यत्र आ-इत्यंशमात्रम् अवशिष्यते। स च आ-इत्यादेशः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया दकारस्य स्थाने भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः - त्व अद् अम्, म अद् अम् इति स्थितिः अत्र द्वितीयाविभक्तिः परम् अस्ति। तस्मात् प्रस्तुतसूत्रेण दकारस्य स्थाने आ इत्यादेशे त्व अ आ अम्, म अ आ अम् इति भवति। ततः अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे त्व आ अम्, म आ अम् इति स्थितिः आगच्छति। तदा अकः सवर्णे दीर्घः इति

सूत्रेण सवर्णदीर्घैकादेशे त्वा अम्, मा अम् इति जाते अमि पूर्वः इति सूत्रेण पूर्वरूपे त्वाम्, माम् चेति रूपद्वयं सिद्धम्।

युष्मद्-शब्दात् अस्मद्-शब्दात् च द्वितीयाविभक्तेः द्विवचनविवक्षायाम् औट्प्रत्यये अनुबन्धलोपे युष्मद् औ, अस्मद् औ इति स्थिते ङेप्रथमयोरम् इति सूत्रेण औप्रत्ययस्य स्थाने अमादेशे युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति जाते, युवावौ द्विवचने इति सूत्रेण युष्मदस्मदोः मपर्यन्तभागस्य स्थाने यथाक्रमं युव, आव चेति आदेशे युव अद् अम्, आव अद् अम् इति जाते द्वितीयायाञ्च इति सूत्रेण दकारस्य स्थाने आ-इत्यादेशे युव अ आ अम्, आव अ आ अम् इति स्थितिः भवति। ततः अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे, अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे युवा अम्, आवा अम् इति जाते, अमि पूर्वः इति सूत्रेण पूर्वरूपैकादेशे युवाम्, आवाम् चेति रूपद्वयं सिद्धम्।

अवधेयः विषयः - युष्मद्-शब्दस्य अस्मद्-शब्दस्य च प्रथमाविभक्तेः द्विवचने, द्वितीयाविभक्तेश्च द्विवचने समानमेव रूपं – युवाम्, आवाम् चेति। रूपसाम्ये अपि रूपसिद्धौ आकारविधायकसूत्रे भेदः दृश्यते। प्रथमाविभक्तौ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् इति सूत्रेण, द्वितीयायाञ्च इति सूत्रेण आकारः आदिश्यते।

युष्मद्-शब्दस्य अस्मद्-शब्दस्य च द्वितीयाबहुवचनविवक्षायां शस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे युष्मद् अस्, अस्मद् अस् इति स्थिते ङेप्रथमयोरम् इति सूत्रेण शस्प्रत्ययस्य स्थाने अमादेशे प्राप्ते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१७.१०] शसो न। (७.१.२९)

सूत्रार्थः – युष्मदस्मद्भ्यां शसः नः स्यात्।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण शस्प्रत्ययस्य स्थाने न-इत्यादेशः विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। शसः, न चेति द्वे पदे अत्र। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् इति सूत्रात् युष्मदस्मद्भ्याम् इति पदमनुवर्तते। युष्मदस्मद्भ्याम् इति पञ्चमीद्विवचनान्तं पदम्। शसः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। न इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। न इत्यत्र सुविभक्तेः छान्दसः लुक् विहितः। युष्मद् च अस्मद् च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे युष्मदस्मदे इति पदम्। ततः पञ्चमीविभक्तेः द्विवचने युष्मदस्मद्भ्याम् इति। सूत्रार्थः भवति युष्मद्-शब्दात् अस्मद्-शब्दात् परस्य शस्प्रत्ययस्य स्थाने 'न' इति आदेशः भवति इति।

अनेन सूत्रेण विधीयमानः न इति आदेशः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अन्त्यस्य अलः सकारस्य स्थाने प्राप्नोति स्म। परन्तु आदेः परस्य इति परिभाषया असः (शसः) अकारस्य स्थाने भवति।

बाध्यबाधकभावः – ङेप्रथमयोरम् इति सूत्रेण शस्-विभक्तेः स्थाने अमादेशे प्राप्ते इदं सूत्रम् आरब्धम्। अतः ङेप्रथमयोरम् इति सूत्रस्य बाधकमिदं सूत्रम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - युष्मद् अस्, अस्मद् अस् इति जाते अनेन सूत्रेण असः (शसः) अकारस्य स्थाने न-इति आदेशे युष्मद् न् स्, अस्मद् न् स् इति जाते द्वितीयायाञ्च इति सूत्रेण दकारस्य स्थाने आ इति आदेशे युष्म आ न् स्, अस्म आ न् स् इति जाते, अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे युष्मा न्

स्, अस्मा न् स् इति जाते, संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रेण सकारस्य लोपे वर्णमेलने युष्मान्, अस्मान् चेति रूपद्वयं सिद्ध्यति।

अवधेयविषयः – संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रं नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रदृष्ट्या असिद्धम्। अतः युष्मान्, अस्मान् इत्यत्र नकारस्य नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रेण लोपः न भवति। अपि च युष्मान् इत्यत्र नकारस्य अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि इति सूत्रेण णकाररूपः आदेशः प्राप्तः। परन्तु पदान्तस्य इति सूत्रेण तस्य निषेधो भवति।

युष्मद्-शब्दात्, अस्मद्-शब्दात् च तृतीयाविभक्तेः एकवचनविवक्षायां टाप्रत्यये अनुबन्धलोपे यथाक्रमं युष्मद् आ, अस्मद् आ इति स्थिते त्वमावेकवचने इति सूत्रेण युष्म् इति स्थाने त्व इति, अस्म् इति स्थाने म इति आदेशे त्व अद् आ, म अद् आ इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१७.११]   योऽचि। (७.२.८९)

सूत्रार्थः – युष्मदस्मदोः यकारादेशः स्यात् अनादेशे अजादौ परतः।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण युष्मदस्मदोः स्थाने यकारः आदिश्यते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। सूत्रे अस्मिन् पदद्वयं वर्तते। यः, अचि इति सूत्रगतपदच्छेदः। युष्मदस्मदोरनादेशे इति सम्पूर्णं सूत्रम् अत्र अनुवर्तते। अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रात् विभक्तौ इति पदमनुवर्तते। युष्मदस्मदोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। अनादेशे, विभक्तौ, अचि चेति सप्तम्येकवचनान्तानि पदानि। यः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। युष्मद् च अस्मद् च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे युष्मदस्मदे इति पदम्, तयोः युष्मदस्मदोः इति। न आदेशः अनादेशः इति नञ्तत्पुरुषः समासः, तस्मिन् अनादेशे इति। सूत्रार्थो भवति आदेशरहिते अजादौ विभक्तौ परतः युष्मद्-शब्दस्य अस्मद्-शब्दस्य च स्थाने य्-इति आदेशः भवति इति।

अनेन सूत्रेण विधीयमानस्य य इति आदेशस्य अन्तिमः अकारः उच्चारणार्थकः। तेन य् इत्येव आदेशः। अयं च आदेशः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया युष्मद्-अस्मदोः दकारस्य स्थाने भवति। किञ्च, यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषया अजादौ इति रूपं लभ्यते।

सूत्रार्थसमन्वयः – त्व अद् आ, म अद् आ इति स्थितिः। अत्र टा इति विभक्तिः अजादिः वर्तते। किञ्च, तत्र आदेशः अपि नास्ति। अतः तस्मिन् अनादेशे अजादौ विभक्तौ तस्मात् प्रस्तुतसूत्रेण दकारस्य स्थाने य् इत्यादेशे त्व अ य् आ, म अ य् आ इति जाते अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे वर्णमेलने त्वया, मया चेति रूपद्वयं सिद्धम्।

अनादेशपदविचारः - सूत्रे अनादेशे इति पदम् अस्ति। अनादेशे इति पदेन एतादृशः अर्थः आयाति – तादृशौ अजादौ विभक्तौ परतः युष्मद्-शब्दस्य, अस्मद्-शब्दस्य च स्थाने य्-इति आदेशो भवति, या अजादिविभक्तिः आदेशघटिता न भवति। तस्मादेव युष्मत्, अस्मत् इत्यादिषु य्-इति आदेशो न भवति। कारणं तावत् युष्मत्, अस्मत् चेति पञ्चमीबहुवचने रूपम्। तत्र भ्यस्-इति प्रत्ययस्य स्थाने पञ्चम्या अत् इति सूत्रेण अत् इति आदेशः भवति। अत् इति या अजादिविभक्तिः सा आदेशेन निष्पन्ना अस्ति।

युष्मद्-शब्दात्, अस्मद्-शब्दात् च तृतीयाविभक्तेः द्विवचनविवक्षायां भ्याम्प्रत्यये यथाक्रमं युष्मद् भ्याम्, अस्मद् भ्याम् इति स्थिते युवावौ द्विवचने इति सूत्रेण युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य स्थाने युव अद् भ्याम्, आव अद् भ्याम् इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

[१७.१२] युष्मदस्मदोरनादेशे। (७.२.८६)

सूत्रार्थः – युष्मदस्मदोः आत् स्यात् अनादेशे हलादौ परतः।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण युष्मदस्मदोः स्थाने आ-इत्यादेशः विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे युष्मदस्मदोः, अनादेशे चेति पदद्वयं वर्तते। युष्मदस्मदोरनादेशे इति सम्पूर्णं सूत्रम् अत्र अनुवर्तते। रायो हलि इति सूत्रात् हलि इति पदम् अनुवर्तते। अष्टन आ विभक्तौ इति सूत्रात् विभक्तौ इति आ इति पदञ्चात्र अनुवर्तते। युष्मदस्मदोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। अनादेशे, हलि, विभक्तौ चेति त्रीणि पदानि सप्तम्येकवचनान्तानि। हलि इति पदं विभक्तौ इति पदस्य विशेषणम्। तेन यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषया हलादौ इत्यर्थः लभ्यते। आ इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। युष्मद् च अस्मद् च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे युष्मदस्मदे इति पदम्, तयोः युष्मदस्मदोः इति। न आदेशः अनादेशः इति नञ्तत्पुरुषः समासः, तस्मिन् अनादेशे इति। सूत्रार्थः भवति आदेशभिन्ने हलादौ विभक्तौ परतः युष्मद्-शब्दस्य अस्मद्-शब्दस्य च स्थाने आ-इति आदेशः भवति इति।

अनेन सूत्रेण विधीयमानः आदेशः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया युष्मदस्मदोः दकारस्य स्थाने भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः – युव अद् भ्याम्, आव अद् भ्याम् इति स्थितिः। अत्र भ्याम् इति प्रत्ययः हलादिः वर्तते। किञ्च, तत्र कश्चित् आदेशः अपि न विहितः। अतः तस्मिन् अनादेशे हलादौ विभक्तौ परतः दकारस्य स्थाने आ-इत्यादेशे युव अ आ भ्याम्, आव अ आ भ्याम् इति भवति। ततः अकार-आकारयोः स्थाने अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे युव आ भ्याम्, आव आ भ्याम् इति भवति। ततः अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण अकाराकारयोः स्थाने सवर्णदीर्घैकादेशे युवाभ्याम्, आवाभ्याम् चेति रूपद्वयं सिद्धम्।

युष्मद्-शब्दात् अस्मद्-शब्दात् च तृतीयाबहुवचनविवक्षायां भिस्प्रत्यये युष्मद् भिस्, अस्मद् भिस् इति स्थिते युष्मदस्मदोरनादेशे इति सूत्रेण दकारस्य स्थाने आकारे युष्म आ भिस्, अस्म आ भिस् इति जाते अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण अकार-आकारयोः स्थाने सवर्णदीर्घैकादेशे सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते युष्माभिः, अस्माभिः चेति रूपद्वयं सिद्धम्।

पाठगतप्रश्नाः-३

११. त्वमावेकवचने इत्यस्य अर्थं लिखत।

१२. युष्मदस्मदोः द्वितीयायां विभक्तौ परतः आत् इति आदेशः केन सूत्रेण भवति?

१३. शसो न इति सूत्रं कस्य अपवादभूतम्?

१४. शसो न इति सूत्रेण विधीयमानं कार्यं कस्य स्थाने भवति?

१५. युष्मदस्मदोरनादेशे इति सूत्रस्यार्थं लिखत।

१६. त्वया इत्यत्र यकारादेशविधायकं सूत्रं किम्?

१७. युष्मा न् स् इति स्थिते सकारस्य लोपः केन सूत्रेण भवति?

युष्मद्-शब्दात्, अस्मद्-शब्दात् च चतुर्थीविभक्तेः एकवचनविवक्षायां ङेप्रत्यये यथाक्रमं युष्मद् ङे, अस्मद् ङे इति स्थिते ङेप्रथमयोरम् इति सूत्रेण ङेविभक्तेः स्थाने अम्-इति आदेशे युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति जाते अग्रिमं सूत्रम् आयाति -

[१७.१३] तुभ्यमह्यौ ङयि। (७.२.९५)

सूत्रार्थः – युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तः ङेविभक्तौ परतः।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य स्थाने यथाक्रमं तुभ्य, मह्य चेति आदेशौ विधीयेते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे तुभ्यमह्यौ, ङयि चेति पदद्वयं वर्तते। अत्र युष्मदस्मदोरनादेशे इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः इति पदम् अत्र अनुवर्तते। मपर्यन्तस्य इति सम्पूर्णं सूत्रम् इह अधिक्रियते। युष्मदस्मदोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। मपर्यन्तस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। तुभ्यमह्यौ इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदम्। ङयि इति ङे-इत्यस्य सप्तम्येकवचने रूपम्। युष्मद् च अस्मद् च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे युष्मदस्मदे इति पदम्, तयोः युष्मदस्मदोः इति। मं यावत् इति विग्रहे मयूरव्यंसकादिवत्समासे मपर्यन्तः इति रूपं, तस्य। तुभ्यश्च मह्यश्च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे तुभ्यमह्यौ इति रूपम्। सूत्रार्थः भवति ङेविभक्तौ परतः युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य स्थाने यथाक्रमं तुभ्य, मह्य चेति आदेशौ भवतः इति।

सूत्रार्थसमन्वयः – युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थितिः। अत्र स्थानिवद्भावेन अमं ङेविभक्तिरूपेण विभाव्य तस्मिन् परे युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य स्थाने प्रस्तुतसूत्रेण यथाक्रमं तुभ्य, मह्य चेति आदेशे तुभ्य अद् अम्, मह्य अद् अम् इति भवति। ततः टिलोपपक्षे शेषे लोपः इति सूत्रेण टेः अद् इत्यस्य लोपे वर्णसम्मेलने तुभ्यम्, मह्यम् चेति रूपद्वयं सिद्ध्यति।

अन्त्यलोपपक्षे तुभ्य अद् अम्, मह्य अद् अम् इत्यत्र आदौ अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे तुभ्यद् अम्, मह्यद् अम् इति जाते शेषे लोपः इति सूत्रेण दकारस्य लोपे तुभ्य अम्, मह्य अम् इति जाते अमि पूर्वः इति सूत्रेण पूर्वरूपे एकादेशे तुभ्यम्, मह्यम् चेति रूपद्वयं निष्पन्नं भवति।

युष्मद्-शब्दात्, अस्मद्-शब्दात् च चतुर्थीविभक्तेः बहुवचनविवक्षायां भ्यस्प्रत्यये यथाक्रमं युष्मद् भ्यस्, अस्मद् भ्यस् इति स्थिते शेषे लोपः इति सूत्रेण टिलोपपक्षे टेः अद्-इत्यस्य लोपे युष्म् भ्यस्, अस्म् भ्यस् इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१७.१४] भ्यसोऽभ्यम्। (७.१.३०)

सूत्रार्थः – युष्मदस्मद्भ्यां परस्य भ्यसः अभ्यमादेशः स्यात्।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण भ्यस्-प्रत्ययस्य स्थाने अभ्यम् इति आदेशः विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं वर्तते। भ्यसः, अभ्यम् इति सूत्रगतपदच्छेदः। युष्मदस्मद्भ्याम् ङसोऽश् इति सूत्रात् युष्मदस्मद्भ्याम् इति पदम् अनुवर्तते। युष्मदस्मद्भ्याम् इति पञ्चमीद्विवचनान्तं पदम्। भ्यसः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। अभ्यम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। युष्मद् च अस्मद् च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे युष्मदस्मदे इति पदम्, ताभ्यां युष्मदस्मद्भ्याम् इति। सूत्रार्थो भवति युष्मद्-शब्दात् अस्मद्-शब्दात् परस्य भ्यस्प्रत्ययस्य स्थाने अभ्यम् इति आदेशः भवति इति।

अनेन सूत्रेण विधीयमानः आदेशः अनेकाल्शित्सर्वस्य इति परिभाषाबलात् सम्पूर्णस्य भ्यस्विभक्तेः स्थाने भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः – युष्म् भ्यम्, अस्म् भ्यम् इत्यवस्थायां प्रस्तुतसूत्रेण भ्यस्प्रत्ययस्य स्थाने अभ्यम् इति आदेशे युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् चेति रूपद्वयं सिद्धम्।

अवधेयः विषयः – शेषे लोपः इति सूत्रेण अन्त्यभागस्य लोपः भवति इति ये कथयन्ति तेषां मते सूत्रस्य स्वरूपं तावत् भ्यसो भ्यम् इति। तस्मिन् पक्षे युष्मद् भ्यस्, अस्मद् भ्यस् इति स्थिते शेषे लोपः इति सूत्रेण दकारस्य लोपे युष्म भ्यस्, अस्म भ्यस् इति जाते प्रस्तुतसूत्रेण भ्यस्प्रत्ययस्य स्थाने भ्यम् इत्यादेशे वर्णसम्मेलने युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम् चेति रूपे भवतः।

[१७.१५] एकवचनस्य च। (७.१.३२)

सूत्रार्थः – युष्मदस्मद्भ्यां परस्य पञ्चम्याः एकवचनस्य अदादेशः स्यात्।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण ङसिविभक्तेः स्थाने अत्-इत्यादेशः विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे एकवचनस्य, च चेति पदद्वयम्। युष्मदस्मद्भ्याम् ङसोऽश् इति सूत्रात् युष्मदस्मद्भ्याम् इति पदम् अनुवर्तते। पञ्चम्या अत् इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते। युष्मदस्मद्भ्याम् इति पञ्चमीद्विवचनान्तं पदम्। पञ्चम्याः, एकवचनस्य चेति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। चेति अव्ययपदम्। अत् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। युष्मद् च अस्मद् च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे युष्मदस्मदे इति पदम्, ताभ्यां युष्मदस्मद्भ्याम् इति। एकस्य वचनम् एकवचनमिति षष्ठीतत्पुरुषः समासः। सूत्रार्थो भवति युष्मद्-शब्दात् अस्मद्-शब्दात् च परस्य पञ्चमीविभक्तेः एकवचनस्य ङसि-इत्यस्य स्थाने अत् इति आदेशः भवति। अयं च अत् इति आदेशः अनेकाल्शित्सर्वस्य इति परिभाषया सम्पूर्णस्य ङसि-इत्यस्य स्थाने भवति इति।

सूत्रार्थसमन्वयः – युष्मद्-शब्दात्, अस्मद्-शब्दात् च पञ्चमीविभक्तेः एकवचनविवक्षायां ङसिप्रत्यये यथाक्रमं युष्मद् ङसि, अस्मद् ङसि इति स्थिते प्रस्तुतसूत्रेण ङसि-इत्यस्य स्थाने अत्-इति आदेशे युष्मद् अत्, अस्मद् अत् इति जाते त्वमावेकवचने इति सूत्रेण युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य स्थाने

यथाक्रमं त्व, म चेति आदेशे त्व अद् अत्, म अद् अत् इति जाते शेषे लोपः इति सूत्रेण टिलोपपक्षे टेः अद्भागस्य लोपे त्व अत्, म अत् इति जाते अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे त्वत्, मत् चेति रूपद्वयं सिद्धम्।

शेषे लोपः इति सूत्रेण अन्त्यलोपपक्षे आदौ अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे त्वद् अत्, मद् अत् इति जाते शेषे लोपः इति सूत्रेण दकारस्य लोपे त्व अत्, म अत् इति जाते, पुनः अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे त्वत्, मत् चेति रूपद्वयं सिद्धम्।

अवधेयः विषयः – अत् इत्यत्र तकारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण लोपः न भवति, न विभक्तौ तुस्माः इति सूत्रेण निषेधात्।

युष्मद्-शब्दात्, अस्मद्-शब्दात् च पञ्चमीविभक्तेः बहुवचनविवक्षायां भ्यस्प्रत्यये यथाक्रमं युष्मद् भ्यस्, अस्मद् भ्यस् इति स्थिते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते -

[१७.१६] पञ्चम्या अत्। (७.१.३१)

सूत्रार्थः – युष्मदस्मद्भ्यां पञ्चम्याः भ्यसः अत् स्यात्।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण भ्यस्-प्रत्ययस्य स्थाने अत्-इत्यादेशः विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। सूत्रे अस्मिन् पञ्चम्याः, अत् चेति पदद्वयं वर्तते। युष्मदस्मद्भ्याम् ङसोऽश् इति सूत्रात् युष्मदस्मद्भ्याम् इति पदम् अनुवर्तते। भ्यसोऽभ्यम् इति सूत्रात् भ्यसः इति पदमनुवर्तते। युष्मदस्मद्भ्याम् इति पञ्चमीद्विवचनान्तं पदम्। भ्यसः, पञ्चम्याः चेति षष्ठ्येकवचनान्तं पदद्वयम्। अत् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। युष्मद् च अस्मद् च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे युष्मदस्मदे इति पदम्, ताभ्यां युष्मदस्मद्भ्याम् इति। सूत्रार्थो भवति युष्मद्-शब्दात् अस्मद्-शब्दात् च परस्य पञ्चमीविभक्तेः भ्यस्-प्रत्ययस्य स्थाने अत् इति आदेशः भवति इति।

सूत्रेणानेन विधीयमानः अत् इति आदेशः अनेकाल्शित्सर्वस्य इति परिभाषया सम्पूर्णस्य भ्यस्-इत्यस्य स्थाने भवति।

सूत्रार्थसमन्वयः –युष्मद् भ्यस् अस्मद् भ्यस् इत्यवस्थायां प्रस्तुतसूत्रेण भ्यस्-इत्यस्य स्थाने अत्-इति आदेशे युष्मद् अत्, अस्मद् अत् इति जाते शेषे लोपः इति सूत्रेण टिलोपपक्षे टेः अद्भागस्य लोपे युष्म् अत्, अस्म् अत् इति जाते वर्णमेलने युष्मत्, अस्मत् चेति रूपद्वयं सिद्धम्।

अन्त्यलोपपक्षे आदौ युष्मद् अत्, अस्मद् अत् इति जाते शेषे लोपः इति सूत्रेण दकारस्य लोपे युष्म अत्, अस्म अत् इति जाते अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे युष्मत्, अस्मत् चेति रूपद्वयं सिद्धम्।

युष्मद्-शब्दात्, अस्मद्-शब्दात् च षष्ठीविभक्तेः एकवचनविवक्षायां ङस्प्रत्यये यथाक्रमं युष्मद् ङस्, अस्मद् ङस् इति स्थिते सूत्रम् आगच्छति -

[१७.१७] तवममौ ङसि। (७.२.९६)

सूत्रार्थः – युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य तवममौ स्तः ङसि।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण युष्मदस्मदोः स्थाने यथाक्रमं तव, मम चेति आदेशौ विधीयेते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे तवममौ, ङसि चेति पदद्वयं राजते। युष्मदस्मदोरनादेशे इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः इति पदम् अनुवर्तते। मपर्यन्तस्य इति सूत्रम् अधिक्रियते। युष्मदस्मदोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। मपर्यन्तस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। तवममौ इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदम्। ङसि इति ङस्प्रत्ययस्य सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। युष्मद् च अस्मद् च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे युष्मदस्मदे इति पदम्, तयोः युष्मदस्मदोः इति। मं यावत् इति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वत्समासे मपर्यन्तः इति रूपं, तस्य। तव च मम च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे तवममौ इति रूपम्। सूत्रार्थो भवति युष्मद्-शब्दस्य अस्मद्-शब्दस्य च मपर्यन्तस्य स्थाने यथाक्रमं तव, मम चेति आदेशौ भवतः ङस्प्रत्यये परे सति इति।

उदाहरणम् –तव, मम चेति उदाहरणद्वयम् अत्र।

सूत्रार्थसमन्वयः –युष्मद् ङस्, अस्मद् ङस् इत्यवस्थायां ङसिप्रत्यये परे सति प्रस्तुतसूत्रेण युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य स्थाने यथाक्रमं तव, मम चेति आदेशे तव अद् ङस्, मम अद् ङस् इति जाते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते-

[१७.१८] युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्। (७.१.२७)

सूत्रार्थः – युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङसः अशादेशः स्यात्।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण ङस्प्रत्ययस्य स्थाने अश्-इत्यादेशः विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। युष्मदस्मद्भ्याम्, ङसः, अश् इति सूत्रगतपदच्छेदः। युष्मदस्मद्भ्याम् इति पञ्चमीद्विवचनान्तं पदम्। ङसः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्, अश् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। युष्मद् च अस्मद् च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे युष्मदस्मदे इति पदम्, ताभ्यां युष्मदस्मद्भ्याम् इति। युष्मद्-शब्दात् अस्मद्-शब्दात् च परस्य ङस्प्रत्ययस्य स्थाने अश् इत्यादेशः भवति इति।

अनेन सूत्रेण विधीयमानः अश् इति आदेशः यद्यपि आदेः परस्य इति परिभाषया असः (ङसः) अकारस्य स्थाने प्राप्नोति, तथापि अनेकाल्शित्सर्वस्य इति परिभाषया सम्पूर्णस्य ङसः स्थाने प्राप्नोति। अशः अकारमात्रम् अवशिष्यते।

सूत्रार्थसमन्वयः – तव अद् ङस्, मम अद् ङस् इति जाते प्रस्तुतसूत्रेण ङसः स्थाने अश्-इत्यादेशे अनुबन्धलोपे तव अद् अ, मम अद् अ इति जाते शेषे लोपः इति सूत्रेण टिलोपपक्षे टेः अद्भागस्य लोपे तव अ, मम अ इति जाते अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपैकादेशे तव मम चेति रूपद्वयं सिद्धम्।

शेषे लोपः इति सूत्रस्य अन्त्यलोपपक्षे आदौ अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे तवद् अ, ममद् अ इति जाते शेषे लोपः इति सूत्रेण अन्त्यस्य दकारस्य लोपे तव अ, मम अ इति जाते पुनः अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपैकादेशे तव, मम चेति रूपद्वयं निष्पद्यते।

युष्मद् ओस् अस्मद् ओस् इति जाते युवावौ द्विवचने इति सूत्रेण युष्मदस्मदोः मपर्यन्तभागस्य स्थाने यथाक्रमं युव, आव चेति आदेशे युव अद् ओस्, आव अद् ओस् इति जाते योऽचि इति सूत्रेण

दकारस्य स्थाने यकारादेशे युव अय् ओस्, आव अय् ओस् इति जाते अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपैकादेशे सस्य रुत्वे विसर्गे च कृते ततः वर्णसम्मेलने यथाक्रमं युवयोः आवयोः चेति रूपद्वयं साधु।

[१७.१९] साम आकम्। (७.१.३३)

सूत्रार्थः – युष्मदस्मद्भ्यां परस्य साम आकं स्यात्।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण युष्मद्-शब्दात् अस्मद्-शब्दात् च परस्य सामः स्थाने आकम् इति आदेशो विधीयते। अतः विधिसूत्रम् इदम्। सामः, आकम् चेति पदद्वयं वर्तते अस्मिन् सूत्रे। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् इति सूत्रात् युष्मदस्मद्भ्याम् इति पदम् अनुवर्तते। युष्मदस्मद्भ्याम् इति पञ्चमीद्विवचनान्तं पदम्। सामः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। आकम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। युष्मद् च अस्मद् च इति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे युष्मदस्मदे इति पदम्, ताभ्यां युष्मदस्मद्भ्याम् इति। सूत्रार्थो भवति युष्मद्-शब्दात् अस्मद्-शब्दात् च परस्य साम्-इत्यस्य स्थाने आकम् इति आदेशो भवति इति।

अस्मिन् सूत्रे साम् इति सुट्-सहितस्य आमः ग्रहणम्। अयं च आकमादेशः अनेकाल्शित्सर्वस्य इति परिभाषया सम्पूर्णस्य सामः स्थाने भवति।

विचारः – युष्मद् आम् अस्मद् आम् इत् स्थिते युष्मद्-शब्दः अस्मद्-शब्दश्च अवर्णान्तः नास्ति। तस्मात् आमि सर्वनाम्नः सुट् इति सूत्रेण सुट् इति आगमः नैव प्राप्नोति। तेन सुट्सहितस्य आमः अभावात् सूत्रे सामः इति निर्देशः कथमिति प्रश्नः। अस्य समाधानं तावत् सूत्रे सामः इति ससुट्कनिर्देशः भाविकाले सम्भविष्यतः सुटः निवृत्त्यर्थं भवति। तथाहि यदि आम आकम् इति सूत्रं क्रियते तदा आमः आकमादेशे कृते शेषे लोपः इत्यनेन दकारस्य लोपे कृते युष्म आकम्, अस्म आकम् इति भवति। तदा युष्मद्-शब्दः अस्मद्-शब्दश्च अकारान्तः सम्पद्यते। तस्मात् आमि सर्वनाम्नः सुट् इति सूत्रेण सुडागमः प्राप्नोति। स यथा न स्यात् तदर्थं सूत्रे सामः इति ससुट्कनिर्देशः। तेन आकमादेशात् अनन्तरम् शेषे लोपः इति सूत्रेण अन्त्यलोपपक्षे यद्यपि युष्मच्छब्दः, अस्मच्छब्दः च अकारान्तः सम्पद्यते तथापि सुट् न प्राप्नोति। अन्यथा ससुट्कनिर्देशः व्यर्थः स्यात्।

अतः सूत्रेण अनेन कार्यद्वयं सिद्ध्यति। एकं भवति आमः स्थाने आकमादेशविधानम्। द्वितीयं च दकारस्य लोपे कृते प्राप्तस्य सुडागमस्य निषेधः।

सूत्रार्थसमन्वयः – युष्मद्-शब्दात्, अस्मद्-शब्दात् च षष्ठीविभक्तेः बहुवचनविवक्षायाम् आम्प्रत्यये युष्मद् आम् अस्मद् आम् इति स्थिते साम आकम् इति सूत्रेण आमः आकमादेशे युष्मद् आकम्, अस्मद् आकम् इति जाते अन्त्यलोपपक्षे शेषे लोपः इति सूत्रेण दकारस्य लोपे युष्म आकम्, अस्म आकम् इति जाते अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे युष्माकम्, अस्माकम् चेति रूपद्वयम्। शेषे लोपः इति सूत्रेण टिलोपपक्षे टेः अद्भागस्य लोपे युष्म् आकम्, अस्म् आकम् इति जाते वर्णमेलने युष्माकम् अस्माकम् चेति रूपद्वयम्।

पाठगतप्रश्नाः-४

१८. ङेप्रत्यये परे सति युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य स्थाने कः आदेशः भवति?

१९. भ्यस्प्रत्ययस्य स्थाने कः आदिश्यते?

२०. युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङसिप्रत्ययस्य स्थाने केन सूत्रेण कः आदिश्यते?

२१. ङस्प्रत्यये परे सति युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य स्थाने किम् आदिश्यते?

२२. साम आकम् इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

२३. पञ्चम्या अत् इति सूत्रेण किं विधीयते?

२४. युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङसः स्थाने केन सूत्रेण किम् आदिश्यते?

द्वितीयाविभक्तौ, चतुर्थीविभक्तौ, षष्ठीविभक्तौ युष्मदस्मद्-शब्दविषये कश्चित् विशेषः अवलोक्यते। अस्मिन् भागे सः विषयः ससूत्रं पर्यालोच्यते।

[१७.२०] युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ॥ (८.१.२०)

सूत्रार्थः – पदात् परयोः अपादादौ स्थितयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोः वाम्, नौ इत्यादेशौ स्तः।

सूत्रव्याख्या -सूत्रेणानेन युष्मदस्मदोः स्थाने यथाक्रमं वाम्, नौ चेति आदेशः विधीयते। अतः सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। युष्मदस्मदोः, षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः वान्नावौ चेति त्रीणि पदानि सन्ति। अस्मिन् सूत्रे पदात् (८.१.१७) इति सूत्रम् अधिकृतम्। तच्च पञ्चम्येकवचनान्तम्। अनुदात्तं सर्वमपादादौ (८.१.१८) इति सूत्रमपि अत्र अधिक्रियते। अपादादौ इत्यत्र नञ्तत्पुरुषसमासः। नञ् चात्र प्रसज्यप्रतिषेधार्थकः। पदस्य (८.१.१६) इति सूत्रम् अधिकृतम्। तच्च द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते। युष्मदस्मदोः इति षष्ठीद्विवचनान्तम्, इतरेतरद्वन्द्वसमासनिष्पन्नं पदम्। षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः इत्यपि षष्ठीद्विवचनान्तम् इतरेतरद्वन्द्वसमासनिष्पन्नं पदम्। वान्नावौ इति प्रथमाद्विवचनान्तम् आदेशबोधकं पदम्। तेन सूत्रस्य अन्वयः भवति पदात् अपादादौ षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः युष्मदस्मदोः पदयोः वान्नावौ इति। अतः सूत्रस्य सामान्यार्थः भवति – पदात् परं षष्ठीविभक्त्या, चतुर्थीविभक्त्या, द्वितीयाविभक्त्या च सह वर्तमानस्य युष्मद्-शब्दस्य अस्मद्-शब्दस्य च स्थाने यथाक्रमं वान्, नौ आदेशौ भवतः इति। परन्तु अयम् आदेशः पादस्य आदौ न भवति इति।

उदाहरणम् –

द्वितीयायाम् -शिक्षकः वां (युवाम्) पाठयति। शिक्षकः नौ (आवाम्) पाठयति।

चतुर्थ्याम् – राजा वां (युवाभ्याम्) धनं यच्छति। राजा नौ (आवाभ्याम्) धनं यच्छति।

षष्ठ्याम् – इदं पुस्तकम् वाम् (युवयोः) अस्ति। इदं पुस्तकं नौ (आवयोः) अस्ति।

सूत्रार्थसमन्वयः – अत्र सर्वत्र द्वितीयादिविभक्तिस्थः युष्मद्-शब्दः अस्मद्-शब्दश्च पादादौ न स्तः। किञ्च, तौ कस्माच्चित् पदात् परमेव प्रयुक्तौ। अतः अनेन सूत्रेण सम्पूर्णस्य द्वितीयादिविभक्तिस्थस्य युष्मद्-शब्दस्य, अस्मद्-शब्दस्य च स्थाने यथाक्रमं वाम्, नौ चेति आदेशौ भवतः।

एकस्मिन् श्लोके चत्वारः पादाः भवन्ति। अस्मिन् सूत्रे अपादादौ इति निषेधात् पादस्य आदौ एतौ आदेशौ न भवतः। तथाहि आवयोर्हरसि व्यथाम् इति अनुष्टुप्छन्दोबद्धे एकस्मिन् पादे आदौ विद्यमानस्य षष्ठीविभक्तिस्थस्य युष्मद्-शब्दस्य स्थाने अनेन सूत्रेण वाम् इति आदेशः न भवति।

इदं सूत्रं केवलं द्वितीयाविभक्तेः, चतुर्थीविभक्तेः, षष्ठीविभक्तेश्च द्विवचने प्रयुज्यते। अधुना एतस्य अपवादभूतानि सूत्राणि आलोच्यन्ते -

[१७.२१]   बहुवचनस्य वस्नसौ। (८.१.२१)

सूत्रार्थः – पदात् परयोः अपादादौ स्थितयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोः युष्मदस्मदोः वस्नसौ स्तः।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण वस्, नस् चेति आदेशौ विधीयेते। अतः सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं वर्तते। बहुवचनस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। तच्च षष्ठीद्विवचनान्ततया विपरिणम्यते। वस्नसौ इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदम्। पूर्वसूत्रे अधिकृतानि सूत्राणि अत्रापि आगच्छन्ति। किञ्च, पूर्वस्मात् सूत्रात् युषमदस्मदोः, षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः चेति षष्ठीद्विवचनान्तं पदद्वयम् अनुवर्तते। अतः सूत्रस्य सामान्यार्थः भवति – पदात् परं षष्ठीबहुवचनान्तस्य, चतुर्थीबहुवचनान्तस्य तथा द्वितीयाबहुवचनान्तस्य युष्मद्-शब्दस्य अस्मद्-शब्दस्य च स्थाने यथाक्रमं वस्, नस् चेति आदेशौ भवतः इति। परन्तु अयम् आदेशः पादस्य आदौ न भवति इति।

उदाहरणम् –

द्वितीयायाम् -शिक्षकः वः (युष्मान्) पाठयति। शिक्षकः नः (अस्मान्) पाठयति।

चतुर्थ्याम् – राजा वः (युष्मभ्यम्) धनं यच्छति। राजा नः (अस्मभ्यम्) धनं यच्छति।

षष्ठ्याम् – इदं पुस्तकम् वः (युष्माकम्) अस्ति। इदं पुस्तकं नः (अस्माकम्) अस्ति।

सूत्रार्थसमन्वयः – अत्र उदाहरणेषु सर्वत्र युष्मदस्मच्छब्दौ पादादौ न स्तः। एतौ कस्मादपि पदात् परमेव वर्तेते। किञ्च, एतौ षष्ठ्यादिबहुवचनान्तौ अपि वर्तेते। अतः अनेन सूत्रेण अत्र वस्, नस् चेति आदेशौ भवतः।

सूत्रे अपादादौ इति कथनात् पादादौ षष्ठ्यादिबहुवचनान्तौ युष्मदस्मच्छब्दौ भवतः चेत् अनेन सूत्रेण वस्, नस् चेति आदेशौ न भविष्यतः।

[१७.२२]   तेमयावेकवचनस्य। (८.१.२२)

सूत्रार्थः – पदात् परयोः अपादादौ स्थितयोः युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोः ते मे एतौ स्तः।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण ते, मे चेति आदेशौ विधीयेते। अतः सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं वर्तते। तेमयौ इति प्रथमाद्विवचनान्तम् आदेशबोधकं पदम्। एकवचनस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। तच्च षष्ठीद्विवचनान्ततया विपरिणम्यते। पूर्वस्मिन् सूत्रे अधिकृतानि सूत्राणि अत्रापि आगच्छन्ति। किञ्च, पूर्वस्मात् सूत्रात् युषमदस्मदोः, षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः चेति षष्ठीद्विवचनान्तं पदद्वयम् अनुवर्तते। परन्तु एतस्य सूत्रस्य अपवादभूतम् अग्रिमं सूत्रं भवति त्वामौ द्वितीयायाः इति। तच्च सूत्रं द्वितीयैकवचनान्तस्य युष्मच्छब्दस्य, अस्मच्छब्दस्य च स्थाने आदेशं विदधाति। अतः तेमयावेकवचनस्य इति सूत्रं षष्ठ्येकवचने, चतुर्थ्येकवचने च कार्यं साधयति। तेन सूत्रस्य सरलार्थः भवति – पदात् परं षष्ठ्येकवचनान्तस्य तथा चतुर्थ्येकवचनान्तस्य युष्मद्-शब्दस्य अस्मद्-शब्दस्य च स्थाने यथाक्रमं ते, मे चेति आदेशौ भवतः इति। परन्तु अयम् आदेशः पादस्य आदौ न भवति इति।

उदाहरणम् – चतुर्थ्याम् – राजा ते (तुभ्यम्) धनं यच्छति। राजा मे (मह्यम्) धनं यच्छति।

षष्ठ्याम् – विष्णुः ते (तव) स्वामी। त्वं मे (मम) दासः।

सूत्रार्थसमन्वयः – पूर्वोक्तोदाहरणेषु युष्मच्छब्दः, अस्मच्छब्दश्च चतुर्थ्येकवचनान्तः, षष्ठ्येकवचनान्तश्च भवति। एतौ पदात् परमेव वर्तेते। किञ्च, पादादौ अपि न भवतः। तेन प्रस्तुतसूत्रेण युष्मच्छब्दस्य स्थाने ते इति, अस्मच्छब्दस्य च स्थाने मे इति आदेशः भवति।

पूर्वसूत्रवत् अस्मिन् अपि सूत्रे अपादादौ इति कथनात् पादादौ चतुर्थ्येकवचनान्तः, षष्ठ्येकवचनान्तः युष्मच्छब्दः, अस्मच्छब्दः भवति चेत् अनेन सूत्रेण ते, मे चेति आदेशौ न भविष्यतः।

[१७.२३] त्वामौ द्वितीयायाः (८.१.२३)

सूत्रार्थः – पदात्परयोः अपादादौ स्थितयोः द्वितीयैकवचनान्तयोः युष्मदस्मदोः त्वा मा इत्यादेशौ स्तः।

सूत्रव्याख्या – अनेन सूत्रेण त्वा, मा चेति आदेशौ विधीयेते। अतः इदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे त्वामौ इति प्रथमाद्विवचनान्तं, द्वितीयायाः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदद्वयं वर्तते। पूर्वस्मिन् सूत्रे अधिकृतानि सूत्राणि अत्रापि आगच्छन्ति। युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ इति सूत्रात् युष्मदस्मदोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। किञ्च, तेमयावेकवचनस्य इति सूत्रात् एकवचनस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। तच्च षष्ठीद्विवचनान्ततया विपरिणम्यते। तेन सूत्रस्य सरलार्थः भवति पदात् परं द्वितीयैकवचनान्तस्य युष्मद्-शब्दस्य अस्मद्-शब्दस्य च स्थाने यथाक्रमं त्वा, मा चेति आदेशौ भवतः इति। परन्तु अयम् आदेशः पादस्य आदौ न भवति इति।

उदाहरणम् – देवः त्वा (त्वाम्) अवतु। देवः मा (माम्) अवतु इति।

सूत्रार्थसमन्वयः – पूर्वोक्तोदाहरणे युष्मच्छब्दः, अस्मच्छब्दश्च द्वितीयैकवचनान्तः भवति। एतौ पदात् परमेव वर्तेते। किञ्च, पादादौ अपि न भवतः। तेन प्रस्तुतसूत्रेण युष्मच्छब्दस्य स्थाने त्वा इति, अस्मच्छब्दस्य च स्थाने मा इति आदेशः भवति।

पूर्वसूत्रवत् अस्मिन् अपि सूत्रे अपादादौ इति कथनात् पादादौ द्वितीयैकवचनान्तः युष्मच्छब्दः, अस्मच्छब्दः भवति चेत् अनेन सूत्रेण त्वा, मा चेति आदेशौ न भविष्यतः।

एतौ यौ आदेशौ युष्मच्छब्दस्य, अस्मच्छब्दस्य स्थाने विहितौ तौ समानवाक्ये एव भवतः। वाक्यं नाम यत्र एकं तिङन्तं पदं मुख्यं भवति। तेन ओदनं पच, तव भविष्यति इति वाक्यद्वयं सम्पद्यते। अतः तव इति पदात् परं न भवति। अतः तव इति पदस्य स्थाने ते इति आदेशः न भवति।

एवं युष्मदस्मदादेशविषये अन्ये अपि नियमाः सन्ति। अधिकजिज्ञासवः लघुसिद्धान्तकौमुदीं सिद्धान्तकौमुदीं वा परिशीलयन्तु।

पाठसारः

पाठस्य अस्य आदावेव तद्-शब्दः आलोचितः। त्रिषु अपि लिङ्गेषु प्रयुक्तः अयं शब्दः परोक्षं वस्तु बोधयति। अत्र सुप्रत्यये परे सति दकारस्य स्थाने त्यदादीनामः इति सूत्रेण अकारः आदिश्यते। ततः अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपैकादेशः, ततः तदोः सः सावनन्त्ययोः इति सूत्रेण अनन्त्यस्य तकारस्य स्थाने स् इति आदेशः भवति। अन्यत्र सर्वत्र सर्वशब्दवत् रूपाणि भवन्ति।

युष्मदस्मद्-शब्दयोः आलोचनाकाले केचन विषयाः अस्माभिः दृष्टाः। ते क्रमशः अधः प्रदीयन्ते।

- मपर्यन्तस्य आदेशविषये –
  - एकवचने सुप्रत्ययं, ङेप्रत्ययं, ङस्प्रत्ययं च परित्यज्य अन्यत्र सर्वत्र त्वमावेकवचने इति सूत्रं प्रवर्तते। सुप्रत्ययस्थले त्वाहौ सौ इति सूत्रं, ङेप्रत्ययस्थले तुभ्यमह्यौ ङयि इति सूत्रं तथा ङस्प्रत्ययस्थले तवममौ ङसि इति सूत्रं प्रवर्तते।
  - द्विवचने सर्वत्र मपर्यन्तस्य स्थाने युवावौ द्विवचने इति सूत्रेण युव, आव चेति आदेशौ भवतः।
  - बहुवचने जस्प्रत्ययं परित्यज्य कुत्रापि मपर्यन्तस्य स्थाने आदेशः भवति। जसि यूयवयौ जसि इति सूत्रेण यूय, वय चेति आदेशौ भवतः।
- विभक्तेः स्थाने आदेशविषये –

  शस्प्रत्ययं परित्यज्य प्रथमाद्वितीयाविभक्तीनां स्थाने, ङेप्रत्ययस्य च स्थाने ङेप्रथमयोरम् इति सूत्रेण अमादेशः भवति। शसः स्थाने शसो न इति सूत्रेण न इति आदेशः, सामः (आमः) स्थाने साम आकम् इति सूत्रेण आकम् इति आदेशः, पञ्चम्याः एकवचनस्य बहुवचनस्य च स्थाने युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् इति सूत्रेण अश् इति आदेशः, पञ्चम्याः एकवचनस्य बहुवचनस्य च स्थाने पञ्चम्या अत् इति सूत्रेण अत् इति आदेशः भवति। अन्यत्र विभक्तीनां स्थाने कोऽपि आदेशः न भवति।
- आत्वविषये –

प्रथमायाः द्विवचने औप्रत्यये परे सति प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् इति सूत्रेण, द्वितीयाविभक्तौ परे सति द्वितीयायाञ्च इति सूत्रेण, भ्याम्प्रत्यये, भिस्प्रत्यये, सुप्प्रत्यये च परे सति युष्मदस्मदोरनादेशे इति सूत्रेण युष्मदस्मदोः दकारस्य स्थाने आकाररूपः आदेशः भवति।

- यत्वविषये –

टाप्रत्यये, ओसि तथा ङिप्रत्यये परे सति योऽचि इति सूत्रेण यकाररूपः आदेशः भवति।

- शेषे लोपः इति सूत्रविषये –

प्रथमायाः, पञ्चम्याः, चतुर्थ्याः, षष्ठ्याश्च एकवचने बहुवचने च शेषे लोपः इति सूत्रं प्रवर्तते।

योग्यतावर्धनम्

अस्मिन् भागे तद्-शब्दस्य, अस्मच्छब्दस्य युष्मच्छब्दस्य च रूपाणि प्रदीयन्ते। एतानि रूपाणि छात्राः कण्ठस्थीकुर्वन्तु।

१. पुंलिङ्गे तद्-शब्दरूपाणि -

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	सः	तौ	ते
द्वितीयायाम्	तम्	तौ	तान्
तृतीयायाम्	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थ्याम्	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चम्याम्	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठ्याम्	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तम्याम्	तस्मिन्	तयोः	तेषु

२. अस्मद्-शब्दरूपाणि-

विभक्तौ	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमायाम्	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीयायाम्	माम्	आवाम्	अस्मान्
तृतीयायाम्	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थ्याम्	मह्यम्	आवाभ्याम्	अस्मभ्यम्
पञ्चम्याम्	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्

षष्ठ्याम्	मम	आवयोः	अस्माकम्
सप्तम्याम्	मयि	आवयोः	अस्मासु

३. युष्मद्-शब्दरूपाणि-

विभक्तौ	**एकवचने**	**द्विवचने**	**बहुवचने**
प्रथमायाम्	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीयायाम्	त्वाम्	युवाम्	युष्मान्
तृतीयायाम्	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
चतुर्थ्याम्	तुभ्यम्	युवाभ्याम्	युष्मभ्यम्
पञ्चम्याम्	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
षष्ठ्याम्	तव	युवयोः	युष्माकम्
सप्तम्याम्	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

पाठान्तप्रश्नाः

१. शेषे लोपः इति सूत्रं व्याख्यात।

२. युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य स्थाने विहिता आदेशाः ससूत्रं लिखत।

३. युष्मदस्मद्भ्यां परं विभक्तेः स्थाने के के आदेशा भवन्ति इति सोदाहरणं ससूत्रञ्च लिखत।

४. युष्मदस्मदोरनादेशे इति सूत्रं व्याख्यात।

५. साम आकम् इति सूत्रं व्याख्यात।

६. शसो न इति सूत्रं सोदाहरणं व्याख्यात।

७. प्रदत्तानि रूपाणि ससूत्रं साधयत- सः युष्मान् अस्माकम् आवाम् त्वम् त्वाम् अहम् त्वया अस्मत्।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

उतत्राणि-१

१. त्यदादीनां तकारदकारयोः अनन्त्ययोः सः स्यात् सौ परे इति सूत्रार्थः।

२. अनन्त्यस्य तकारस्य दकारस्य च स्थाने भवति।

३. अन्त्यं च अन्त्यं च अन्त्ये इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः, न अन्त्ये अनन्त्ये इति नञ्तत्पुरुषसमासः, तयोः अनन्त्ययोः इति।

४. परोक्षं वस्तु बोधयितुं तद्-शब्दः उपयुज्यते।

उतत्राणि-२

५. ङे इत्येतस्य, प्रथमाद्वितीययोश्च अमादेशः भवति।

६. युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य स्थाने त्वाहौ आदेशौ भवतः।

७. अन्त्यलोपपक्षः, टिलोपपक्षः चेति।

८. द्वयोः उक्तौ युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य युवावौ स्तः विभक्तौ इति सूत्रार्थः।

९. यूयवयौ जसि इति सूत्रेण युष्मद्-शब्दस्य मपर्यन्तस्य स्थाने यूय इति आदेशः भवति।

१०. प्रथमाया द्विवचने औविभक्तौ परतः युष्मदस्मदोः अन्त्यस्य स्थाने आकाररूपः आदेशः भवति।

उतत्राणि-३

११. एकस्य उक्तौ युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य त्वमौ आदेशौ स्तः विभक्तौ इति सूत्रार्थः।

१२. द्वितीयायाञ्च इति सूत्रेण।

१३. ङेप्रथमयोरम् इति सूत्रस्य अपवादभूतम्।

१४. आदेः परस्य इति परिभाषाबलात् शसः अकारस्य स्थाने भवति।

१५. युष्मदस्मदोः आत् स्यात् अनादेशे हलादौ विभक्तौ इति सूत्रार्थः।

१६. योऽचि इति सूत्रम्।

१७. संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रेण।

उतत्राणि-४

१८. तुभ्यमह्यौ ङयि इति सूत्रेण तुभ्यमह्यौ आदेशौ भवतः।

१९. भ्यसोऽभ्यम् इति सूत्रेण अभ्यम् इति आदेशः भवति।

२०. एकवचनस्य च इति सूत्रेण अत् इति आदेशः भवति।

२१. तवममौ आदेशौ भवतः।

२२. युष्मदस्मद्भ्यां परस्य साम आकं स्यात् इति सूत्रार्थः।

२३. पञ्चमीविभक्तेः भ्यस्प्रत्ययस्य स्थाने अत् इति आदेशः विधीयते।

२४. युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् इति सूत्रेण अश् इति आदेशः भवति।

।।इति सप्तदशः पाठः।।